

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Een wereld van verschil? Vrouwen in de lokale steden van het Romeinse rijk

Hemelrijk, E.A.

Published in:
Lampas

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hemelrijk, E. A. (2008). Een wereld van verschil? Vrouwen in de lokale steden van het Romeinse rijk. *Lampas*, 41(3), 218-234.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Een wereld van verschil? Vrouwen in de locale steden van het Romeinse rijk*

Our view of Roman women is to a large extent determined by the literary sources, which mostly deal with women in exceptional positions, such as empresses, in Rome. This article discusses the role of women in the numerous cities of Italy and the Latin-speaking provinces of the Roman Empire in the first three centuries AD. It is argued that, unlike the capital, the local cities offered wealthy women ample scope for a public role: as civic priestesses, city-patronesses and benefactresses they greatly enhanced their prestige receiving public honours such as statues which, in the capital, were bestowed only on the members of the imperial family.

In de derde eeuw na Chr. besloot de stadsraad van Avioccala, een stadje in de Romeinse provincie Africa Proconsularis (ongeveer het huidige Tunesië), om met publiek geld een standbeeld op te richten voor een aanzienlijke stadsgenote. Het beeld, dat niet over is, stond op een openbare plaats in de stad. De inscriptie op de basis eert de vrouw vanwege haar opmerkelijke verdiensten als burgeres en patrones van de stad.¹ Zij was van lokale herkomst, maar naar gebruik van de nieuwe aristocratie van haar tijd droeg zij een zeer lange naam, Oscia Modesta Cornelia Patruina Publiana (en twee namen die onleesbaar zijn door beschadiging van de steen), waarin alle belangrijke relaties, zowel van geboorte als adoptie, vertegenwoordigd zijn.² Als vrouw van senatoriale rang bracht Oscia Modesta, zoals ik haar naam zal afkorten, een groot deel van haar leven in Rome door. Daar heeft zij een opmerkelijke grafscript nagelaten, waarin zij schrijft over haar huwelijk met een consul, haar verdriet om haar jonggestorven kinderen en de troost die zij vond bij de Muzen. Met geen woord echter rept zij over haar Noord-Afrikaanse herkomst en haar patronage van, en weldaden voor, het kleine stadje in Africa Proconsularis dat haar eerde met een openbaar standbeeld.

Dit voorbeeld toont hoezeer – zelfs voor één persoon – Rome en de andere, locale steden van het Romeinse rijk gescheiden werelden waren. Leden van locale elites die

* Dit artikel is een bewerking van mijn oratie over “Nieuwe Romeinsen” van 29 mei 2008.

¹ CIL 8, 23832: [O]sciae Modes/[tae Valer?]iae / [---]n[---]iae Corne/liae [P]a[t]ruinae Publianae / c(larissimae) f(eminae) civi et patr(onae) / ob insig(nia) eius me/rita quibus in/lustrat originis suae patriam / civitas Avioccal(ensis) d(ecreto) d(ecurionum) p(ublica) p(ecunia).

² Salway (1994).

opklommen tot senatoriale ambten in Rome vertoonden vaak een lichte gêne over hun provinciale herkomst³, terwijl hun moedersteden in de provincies juist trots op hen waren. Dat deze steden dit tot uitdrukking brachten op een typisch Romeinse manier, door een standbeeld en inscriptie in het Latijn, wordt beschouwd als een teken van de ‘romanisering’ van deze steden. ‘Romanisering’ – om dit omstreden begrip te gebruiken - betekent echter niet een klakkeloze overname van de gewoontes en gebruiken van Rome. Eén van de opmerkelijke verschillen tussen Rome en de andere steden van het Romeinse rijk is nu juist dat in Rome gedurende de keizertijd géén openbare standbeelden werden opgericht voor leden van de elite. In Rome was dit het privilege van de keizer en zijn familie, net als de oprichting van openbare bouwwerken.⁴ Oscia Modesta heeft in Rome dus nooit een openbaar standbeeld gekregen of de stad kunnen verfraaien met openbare bouwwerken; het is ondenkbaar dat haar in Rome de titel ‘patrones van de stad’ zou zijn verleend. In dit opzicht was er tussen Rome en de andere steden van het Romeinse rijk dus inderdaad een wereld van verschil.

Ondanks hun hoge rang en vooraanstaande plaats in hun steden treffen we vrouwen als Oscia Modesta zelden aan in moderne studies over Romeinse vrouwen. Hoewel er in toenemende mate gebruik gemaakt wordt van beeldmateriaal en inscripties, bepalen de literaire bronnen – waaronder de geschiedschrijvers – nog steeds ons beeld van Romeinse vrouwen, en zij beperken zich bijna uitsluitend tot vrouwen in Rome. Keizerinnen en vrouwen die door publieke schandalen de aandacht trokken, nemen in deze bronnen een onevenredig grote plaats in. Hun sensationele verhalen kleuren ons beeld van Romeinse vrouwen. Aan de andere kant leggen de meeste senatoriale auteurs sterk de nadruk op de traditionele Romeinse waarden ten aanzien van vrouwen; normen waaraan de meeste vrouwen over wie zij schreven alleen al door hun publieke positie niet konden voldoen. De dominantie van de literaire bronnen wekt geen verbazing: wie leest niet liever een sappig verhaal over de politieke intriges en gifmoorden van keizerin Livia of de seksuele uitpattingen van Messalina, dan een droge opsomming van de weldaden van een onbekende vrouw op een kapotte inscriptie?

³ Zie b.v. Fronto, *Epist. Graec.* 1.5 en 8.1; *Ad M. Caes.* 1.8.7 en 2.6.2; Champlin (1988) 5-19, Hemelrijk (1999) 142, 199-200 en 317-318 n. 204.

⁴ Eck (1984).

Vrouwen als *Oscia Modesta* ontbreken niet alleen in studies over Romeinse vrouwen, ook in studies van de steden van Italië en de westelijke provincies is geen plaats voor hen. Vrouwen verschijnen in deze studies meestal alleen in dynastieke zin: als vrouwen en dochters van leden van de elite en als voortbrengsters van de volgende generaties.⁵ Uitgesloten van de stadsraad en van politieke functies speelde hun leven zich af in de beslotenheid van huis en familie – zo is de meestal onuitgesproken veronderstelling – op enkele opvallende, en onverklaarde, uitzonderingen na. In deze mening worden moderne auteurs gesteund door opmerkingen in de literaire bronnen die suggereren dat er in de lokale steden een ouderwetse, strenge moraal heerste: tegenover de liederlijke vrouwen van de hoofdstad plaatst de satiredichter Juvenalis het onbedorven meisje uit de provincie, dat echter - eenmaal in Rome - snel de verdorven gewoontes van de hoofdstad leert.⁶ Moeten we inderdaad de levenswijze van vrouwen in de lokale steden als een conservatieve en boerse variant van die van de hoofdstad zien? En wie mogen we eigenlijk Romeinse vrouwen noemen? Waren dat alleen de vrouwen in Rome, aangevuld met een enkele vrouw uit de Italische steden – zoals moderne studies lijken te suggereren - of ook de vrouwen in de talrijke steden van de Romeinse provincies?

De hier opgeworpen vragen raken aan de lastige kwestie van ‘romanisering’, een begrip waarover al decennia lang een fel debat gevoerd wordt.⁷ De steden van het Grieks-sprekende, oostelijk deel van het Romeinse rijk laat ik buiten beschouwing; voor hen geldt de treffende titel van een artikel van Greg Woolf: “Becoming Roman, staying Greek”.⁸ Maar ook voor het Latijn-sprekende westen betekent ‘romanisering’ niet dat de levenswijze en waarden van de vele Romeinse steden van Italië en de westelijke provincies een getrouwe afspiegeling vormden van die van de hoofdstad. Naast imitatie van, en aanpassing aan, ‘Romeinse’ waarden en gebruiken in de provinciale steden zijn er ook

⁵ Zie b.v. Mouritsen (1988).

⁶ Juv. 6. 45, 55-57, 66; voor een ouderwetse strenge levensstijl in de lokale steden, zie Plin. *Ep.* 1.14.4 en 6, Tac. *Ann.* 3.55 en 16.5, Tac. *Agr.* 4.2, Sen. *Cons. ad Helv.* 17.3, Mart. *Ep.* 11.16.8.

⁷ Met het debat over ‘romanisering’ vallen boekenkasten te vullen. De meeste recente bijdragen zijn kritisch over de hiërarchische en Rome-centrische benadering van ‘romanisering’ in het verleden en leggen de nadruk op de actieve rol van de lokale elites (Millett 1990) en de diversiteit van zowel de Romeinse als de inheemse culturen (Woolf 1998). Webster (2001) en Mattingly (2002) verwerpen ‘romanisering’ als een bruikbaar concept, vooral voor de studie van groepen buiten de stedelijke elites. Voor de studie van (mannen en) vrouwen uit de lokale elites en uit welvarende groepen direct onder de elite blijft het concept echter - met nuancering - bruikbaar, zie ook Whittaker (1997) en MacMullen (2000).

⁸ Woolf (1994).

duidelijke verschillen te zien zowel tussen Rome en die steden, als tussen de steden en gebieden onderling. De rol van gender komt in dit debat nauwelijks aan de orde. Door hun teruggetrokken levenswijze en hun uitsluiting van publieke functies zouden vrouwen – zo wordt verondersteld – minder in aanraking komen met de Romeinse cultuur en dus minder geromaniseerd zijn dan mannen.⁹ Toch ligt het voor de hand dat de Romeinse verovering en bestuur ook voor vrouwen grote gevolgen hadden. In de grensprovincies met een sterke militaire aanwezigheid waren deze vermoedelijk anders dan in de gepacificeerde gebieden rond de Middellandse Zee en voor rijke vrouwen uit de stedelijke elite anders dan voor vrouwen uit armere families op het land.

Laat ik twee voorbeelden geven uit de stedelijke elite, waarop ik mij vooral richt. Het standbeeld van Minia Procula (afbeelding 1), priesteres van de keizercultus in Bulla Regia in Africa Proconsularis, werd gevonden voor de tempel van Apollo, waarheen het in de late oudheid samen met andere beelden van het forum was verplaatst.¹⁰ Het was opgesteld door haar zoon op besluit van de stadsraad en toont haar als een oudere vrouw gekleed in de *tunica* en mantel (*palla*), waarmee Romeinse vrouwen gewoonlijk worden afgebeeld. Haar in gebed opgeheven hand en het feit dat haar hoofd bedekt wordt door een slip van haar mantel wijzen op haar priesterlijke status of haar eerbied voor de goden in het algemeen. Het grafmonument van Licinia Flavilla en haar man in Nemausus, het huidige Nîmes, in Gallia Narbonensis toont haar als priesteres van de keizerin door de inscriptie en de *infula*, een geknoopte band, die in de Romeinse wereld gold als teken van priesterlijke waardigheid (afbeelding 2).¹¹ De familienaam van haar man, Adgennius, wijst op locale herkomst en die mogen we ook voor Licinia Flavilla veronderstellen.

Minia Procula en Licinia Flavilla behoorden tot de lokale elite van hun steden in respectievelijk Noord-Afrika en Gallië. Beiden bezaten het Romeinse burgerrecht, waren door hun steden verkozen als priesteressen van de Romeinse keizerin, zijn afgebeeld in Romeinse kleding en volgen in hun kapsel met enige vertraging de mode van de hoofdstad.

⁹ Fontana (2001) 161-172 en Cherry (1998) 156-157; zie ook Croom (2000) 124 over kleding van mannen en vrouwen in de Romeinse provincies.

¹⁰ *CIL* 8, 25530 (Bulla Regia, Afr. Proc. eind 2de - vroege 3de eeuw na Chr.): *Miniae C(ai)f(iliae) Proculae / C(ai) Sallusti Dextri fl(laminicae) p(erpetuae) / C(aius) Sallustius Prae/[n]estinus matri / [3]mae de suo po/[suit] d(ecreto) d(ecurionum)*.

¹¹ *CIL* 12, 3175 (Nemausus, Gall. Narb., eind eerste eeuw na Chr.): *D(is) // M(anibus) // Liciniae L(uci)f(iliae) / Flavillae / flaminic(ae) Aug(ustae) // Sex(ti) Adgennii / Macrini trib(uni) leg(ionis) VI / Vict(ricis) IIIIvir(i) iur(e) dic(undo) / pontif(icis) praef(ecti) fabr(um)*; zie voor een uitvoeriger discussie: Hemelrijk (2007).

Zijn zij daardoor Romeinse vrouwen? Om te bepalen wie we een Romein of Romeinse moeten noemen, kunnen we twee criteria aanleggen: juridisch en cultureel. Naar juridische maatstaven is iemand een Romein als hij of zij het Romeins burgerrecht bezit. Hoewel er aan het Romeinse burgerrecht aanzienlijke voordelen verbonden waren, was burgerrecht alleen vermoedelijk niet voldoende om als Romein geaccepteerd te worden. Taal en gedeelde gewoontes en waarden spelen een grote rol in de Romeinse identiteit, en natuurlijk emoties, die niet meer te peilen zijn. Voelde men zich Romein of eerder Galliër of Puniër, of misschien allebei? Welk beeld had men van het Romein zijn? We mogen er van uitgaan dat de meeste provinciebewoners nooit in Rome geweest zijn en slechts een afgeleid beeld hadden van wat Rome was en betekende. Hun beeld werd gevormd door de naar Romeins voorbeeld opgerichte gebouwen en standbeelden in hun omgeving, de in hun gebied gevestigde Romeinse veteranen en immigranten (die overigens zelf vaak uit andere provincies kwamen) en - voor de geletterde elite – de Latijnse literatuur. Dit gold waarschijnlijk nog sterker voor vrouwen die - anders dan mannen - geen kans hadden om door het leger of bestuursfuncties rechtstreeks met Rome of haar vertegenwoordigers in contact te komen. Toch werd de culturele maatstaf evenzeer voor vrouwen aangelegd. Na zijn terugkeer naar zijn geboortestad Bilbilis in midden Spanje (Hispania Tarraconensis) na een 35-jarig verblijf in Rome prijst de dichter Martialis een rijke stadsgenote, Marcella, als een ware Romeinse om haar verstand, haar beheersing van het Latijn en haar Romeinse levensstijl. Zijn heimwee naar Rome werd door haar alleen getemperd; zij vertegenwoordigde voor hem Rome: *Romam tu mihi sola facis*.¹² En ook de verder onbekende Claudia Rufina wordt door Martialis geprezen om haar Romeinse inborst en beschaving ondanks het feit dat ze voortkwam uit het volk van blauwgeverfde Britten.¹³

Culturele factoren lijken dus doorslaggevend voor een Romeinse identiteit en hierin spelen zowel kennis van het Latijn en de Grieks-Romeinse literaire cultuur als aanpassing aan de traditionele Romeinse levenswijze en waarden een rol. Laten we nog eens kijken

¹² Martialis *Ep.* 12.21.10.

¹³ Martialis *Ep.* 11.53.1-2: *Claudia caeruleis cum sit Rufina Britannis / edita, quam Latiae pectora gentis habet.* De laatste twee regels van dit gedicht: *ut conjuge gaudeat uno / et semper natis gaudeat illa tribus* verwijzen naar het Romeinse ideaal van *univira* (vrouw van één man) en het *ius trium liberorum* van Augustus. Voor de blauwgeverfde Britten: Caes. *BG* 5.14: *omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horribiliores sunt in pugna adspectu* (“alle Britanniërs verven zich echter met wede dat een donkerblauwe kleur geeft, en daardoor zijn ze in de strijd huiveringwekkender om te zien”); zie ook *Ov. Am.* 2.16.39 en *Mart. Ep.* 14.99.1.

naar het voorbeeld van Oscia Modesta. Geboren en getogen in Noord-Afrika was zij getrouwd met een eveneens in Noord-Afrika geboren man. Beiden stamden uit families van de locale stedelijke elite, die al meerdere generaties het Romeinse burgerrecht bezaten. Haar man maakte carrière in Rome waar hij het bracht tot consul. In Rome maakten beiden deel uit van een senatoriale elite die voor een aanzienlijk deel bestond uit “nieuwe Romeinen” uit de Spaanse, Noord-Afrikaanse en Griekse provincies van het Romeinse rijk. Ze leefde het leven van een Romeinse senatoriale *matrona*: samen met keizerin Julia Domna en 108 andere *matronae* vierde ze in 204 na Chr. de *Ludi Saeculares*, het eeuwfeest, en zij reisde met haar man door de Griekse provincies. Als ze in een vermoedelijk door haarzelf in archaisch, pseudo-Homerisch, Grieks gecomponeerd grafgedicht haar leven samenvat, benadrukt ze naast haar verdriet om haar jonggestorven kinderen en haar toevlucht tot de Muzen het feit dat ze slechts éénmaal getrouwd was.

“Hier lig ik, vrouw van een consul, mijn geliefde Arrius, de trotse held met wie ik in mijn enige huwelijk verenigd was. Van mijn voorouders verkreeg ik de naam Publiana; ze waren afstammelingen van de Scipionen en schitterden door edele geboorte. Weduwe bleef ik mijn hele verdere leven en verteerd door verdriet om mijn jonggestorven kinderen. In mijn leven heb ik veel moeite en verdriet moeten verdragen; in de Muzen alleen vond mijn geest troost en betovering.”¹⁴

Ze verwijst daarmee naar het begrip *univira*, vrouw van één man, dat op grafstenen van Romeinse vrouwen gevonden wordt.¹⁵ Hiermee toonde ze zich een vrouw die niet alleen de culturele tradities maar ook de traditionele morele waarden van de Romeinse samenleving onderschreef.

¹⁴ Zie Hemelrijk (2004); ze wordt gelijkgesteld aan de *matrona* [---]a, echtgenote van een Calpurnius Frontinus, bij de *ludi saeculares* van 204 (*CIL* 6, 32329.21). Daarnaast voedde ze in Rome na de vroege dood van haar man en zoon haar kleinzoon op, zie *CIL* 6, 1478. Voor haar grafgedicht in archaïserend Grieks: *IGUR* 1311 = *IGR* I 336 = *IG* 14, 1960 = Kaibel *Epigr. Gr.* 674 (op een marmeren grafaltaar in Rome):

ejnqavde kei`mai davmar uJpavtou h{rwo~ ajgauou`
 jArrivou mou filivou. tw`/de migei`sa movnw/
 h]\n de; ke;n ejk progovwn pote; tou[vnoma Poublianhv moi
 Skipiavdai dj e[pe]lon eujgenivh/ t j e[pre]pon.
 chreivai~ aujth; to;n a{panta crovnon meivnasa
 kwjkumovrwn tekevwn pevnqei takomevnh:
 ejm biovtw/ de; povnon poulu;n d j ajnevtlhn mogevousa.
 Mouvsaisin mou`non th;n frevna qelgomevnh.

¹⁵ Lightman en Zeisel (1977).

Ondanks deze sterke identificatie met Rome – ze meet zich in haar gedicht zelfs een fictieve Romeinse afstamming aan - bleef ze actief betrokken bij haar geboortestad in Noord-Afrika. Avioccala eert haar in de voor haar opgesteld inscriptie met nadruk als burgeres (*civis*) en noemt zich met trots haar *patria*, vaderstad. Aanvankelijk sloot Romeins burgerrecht lokaal burgerrecht uit, maar in praktijk werd het vanaf de late republiek geaccepteerd en het idee van een dubbel vaderland (*duae patriae*), nl. Rome en de vaderstad, is in de Romeinse keizertijd wijdverbreid.¹⁶ Deze dubbele binding van vele in Rome woonachtige Romeinse senatoren uit de “provincie” (vooral Spanje, Noord-Afrika, Gallië of het Grieks-sprekende oostelijk deel van het Rijk) uitte zich door weldaden aan hun vadersteden in de vorm van openbare gebouwen, spelen of uitdelingen.¹⁷ Als dank stelde de vaderstad publieke standbeelden op voor hun rijke en succesvolle stadsgenoten en verleende de meest prominenten onder hen de eervolle titel “patroon”. Doordat van een stadspatroon naast weldaden ook politieke belangenbehartiging verwacht werd, was stadspatronage vooral een aangelegenheid van mannen; Oscia Modesta behoorde tot een kleine minderheid van over het algemeen zeer hooggeplaatste vrouwen die tot patrones van een stad werden verkozen. Door haar leven in Rome en haar senatoriale netwerk was zij bij uitstek geschikt om de belangen van haar moederstad in Rome te behartigen.

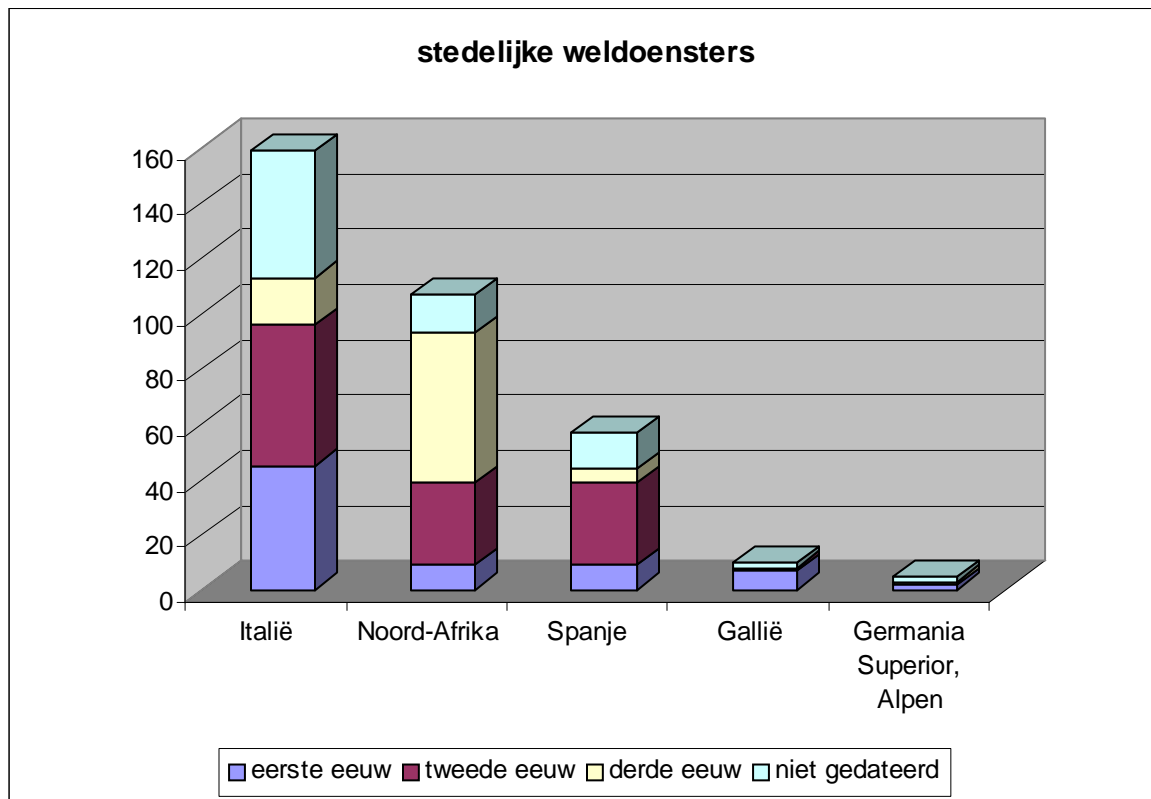
Deze vrouwen uit ver van elkaar gelegen steden hebben gemeen dat zij Romeinse burgeressen waren, leefden in op Romeinse leest geschoeide steden en hun sporen nalieten in inscripties in het Latijn. Zij hadden functies in op Rome georiënteerde culten, zoals de keizercultus, en voegden zich binnen de Grieks-Romeinse traditie van stedelijk weldoenerschap. Hun zedig bedekte standbeelden benadrukken zowel hun traditionele vrouwelijke deugden als kuisheid en ingetogenheid, als hun *romanitas* – hun ‘Romeins zijn’, dat gegrondvest was op hun burgerrecht en hun aanpassing aan de Romeinse waarden en gebruiken. Ook al waren ze van locale afkomst, ze zijn daarmee zowel juridisch als cultureel Romeinse vrouwen. Maar dat betekent niet dat hun levenswijze of mogelijkheden dezelfde waren als die van vrouwen in Rome. Tegen de verwachting in lijkt het alsof Romeinse vrouwen in de locale steden juist een prominentere rol hebben kunnen spelen dan in de hoofdstad: als weldoensters, priesteressen en stadspatronessen droegen zij bij aan

¹⁶ Kriekhaus (2004) en Lintott (1993) 163-167; zie ook Cic. *de Leg.* 2.2.5.

¹⁷ Eck (1980).

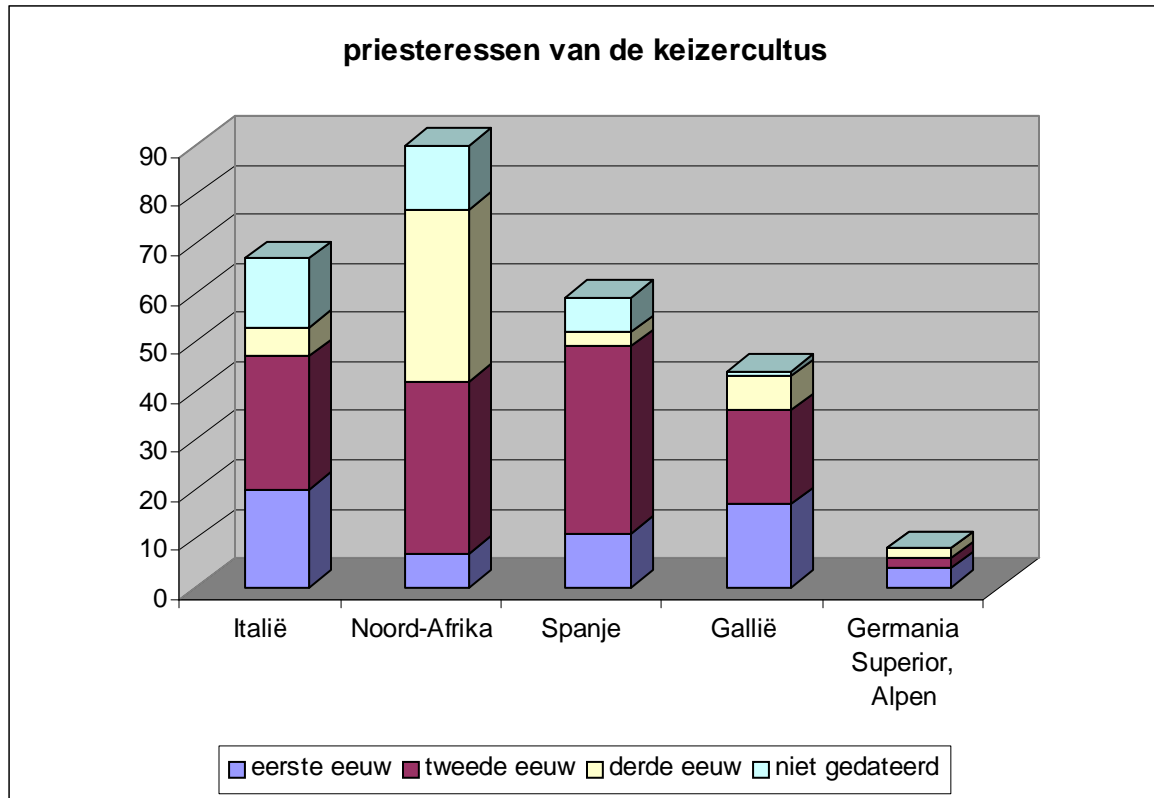
het publieke aanzien van hun stad. Gaat het bij deze vrouwen om uitzonderingen in een door mannen gedomineerd stedelijk landschap of hadden vrouwen een structureel aandeel in het sociale en publieke leven van hun steden?

Hoewel aantallen in de oude geschiedenis berucht onbetrouwbaar zijn, wil ik me toch aan enig simpel rekenwerk wagen. Ik kijk hierbij speciaal naar weldoensters en priesteressen van de keizercultus in Italië en de westelijke provincies. De stad Rome blijft buiten beschouwing; hier waren openbare weldaden en priesterschappen van de keizercultus stevig in handen van de keizerlijke familie.

Van de 339 stedelijke weldoensters, wier weldaden op inscripties tot ons zijn gekomen, is de overgrote meerderheid te vinden in de steden van Italië, gevolgd door de steden in de Noord-Afrikaanse provincies (zie bovenstaande tabel). De provincies van Spanje hebben een bescheidener aandeel, en de provincies van Gallië, Germania Superior en de Alpengebieden bieden samen slechts een klein aantal weldoensters. Als we kijken naar de chronologische ontwikkeling, laten de inscripties het volgende beeld zien: in de eerste eeuw liggen de steden van Italië op kop; in de tweede eeuw blijft het aantal weldoensters in Italië min of meer gelijk, maar komen ze op in Noord-Afrika en Spanje. In de derde eeuw

lopen de Afrikaanse provincies aan kop, gevolgd door Italië en – heel bescheiden – de Spaanse provincies. Deze spreiding komt in grote trekken overeen met het patroon van de zogenaamde “epigraphic habit”, de gewoonte om inscripties op te stellen, die een piek vertoont in de tweede en – met name in Noord Afrika - in de eerste helft van de derde eeuw.¹⁸

Een vergelijkbaar beeld vinden we bij de 271 inscripties voor priesteressen van de keizercultus (zie bovenstaande tabel), alleen vormen hier de priesteressen in de Noord-Afrikaanse provincies de grootste groep, gevolgd door Italië, de Spaanse provincies en Gallië; Germania Superior en de Alpengebieden vertonen slechts enkele priesteressen. Binnen deze grotere gebieden vinden we inscripties voor weldoensters en priesteressen vooral in de meest geromaniseerde – en geürbaniseerde - provincies: in Noord-Afrika vooral in Africa Proconsularis, in Spanje vooral in Baetica en in Gallië bijna uitsluitend in Gallia Narbonensis.

Als we deze aantallen vergelijken met inscripties voor mannelijke weldoeners en keizerpriesters, dan blijken de laatste niet alleen groter in aantal te zijn, maar ook een iets

¹⁸ Voor een goede samenvatting van de discussie over de ‘epigraphic habit’, zie Bodel (2001) 6-10.

ruimere spreiding te hebben. De bijna 1200 inscripties voor mannelijke priesters van de keizercultus, ruim vier maal zoveel als voor priesteressen, worden voor een bescheiden deel ook in de wat minder geromaniseerde streken gevonden.¹⁹ Voor mannelijke weldoeners ontbreken aantallen, maar op basis van studies van weldoenerschap in bepaalde westelijke regio's kan globaal gesteld worden dat mannen gemiddeld vijf tot zes maal zoveel inscripties hebben nagelaten van stedelijke weldaden en dat deze – zij het in zeer geringe mate - ook in de minder geromaniseerde gebieden te vinden zijn.²⁰ De concentratie van inscripties voor weldoensters en keizerpriesteressen in de meest geromaniseerde gebieden is dus niet te verklaren door de “epigraphic habit” of de overlevering van inscripties alleen.

Hoe kunnen we de spreiding van weldoensters en keizerpriesteressen verklaren? Waarom vinden we hen wel in Noord-Afrika, Spanje en Gallia Narbonensis, maar niet in provincies als Britannia, Gallia Belgica of Germania inferior? Moeten we hier misschien rekening houden met inheemse tradities? Helaas is er over de man-vrouw verhouding bij de meeste inheemse volken te weinig bekend om hier een uitspraak over te kunnen doen. Wel lijkt er een verband te zijn met de verspreiding van het Romeinse burgerrecht. In de steden van Italië, waar alle vrije inwoners al in de eerste eeuw voor Chr. het Romeinse burgerrecht hadden verkregen, vinden we weldoensters al vanaf het begin van onze jaartelling. In de provincies verliep het proces trager; in de eerste eeuw waren hier nog maar weinig Romeinse burgers. Onder de Flavische keizers en hun opvolgers kregen vele inheemse steden in Spanje en Noord Afrika de status van *municipium*, wat leidde tot een aanzienlijke toename van het aantal Romeinse burgers onder de locale elite.²¹ Dit vindt zijn weerslag in een sterke groei van het aantal stedelijke weldoensters in de tweede eeuw. Aan de geleidelijke uitbreiding van het Romeinse burgerrecht van de tweede eeuw kwam een eind door de *Constitutio Antoniana* van keizer Caracalla, die in 212 na Chr. collectief het Romeinse burgerrecht verleende aan vrijwel alle vrije inwoners van het Romeinse rijk. In

¹⁹ Hemelrijk (2006a) 187 met n. 31.

²⁰ Zie b.v. Eck (1980) en Wesch-Klein (1990); vgl. ook Andreau (1977) 189. Voor een lager percentage weldoensters, zie Mrozek (1987) 63 en 74-76: vrouwen waren verantwoordelijk voor ongeveer tien procent van de uitdelingen van geld en voedsel in de steden van Italië. De grotere spreiding van mannelijke weldoeners in de minder geromaniseerde provincies kan misschien verklaard worden doordat Romeinse burgers in deze streken vóór de *Constitutio Antoniana* vooral veteranen waren.

²¹ Lintott (1993) 140-145. Voor de verlening van het *ius Latii* aan de steden van Spanje door Vespasianus, zie Haley (2003) 109-114.

Italië en Spanje was er in die tijd al sprake van economische teruggang, maar Noord-Afrika werd in veel mindere mate geraakt door de oorlogen en epidemieën van de late tweede en derde eeuw. De steden van Noord-Afrika bloeiden, de producenten van met name graan en olijfolie vonden een vaste afzetmarkt in Rome en Noord-Afrikaans aardewerk verdrong de Italische en Gallische productie.²² We vinden inscripties voor weldoensters en keizerpriesteressen in de derde eeuw dan ook vooral in Noord-Afrika.

De combinatie van urbanisatie, economische voorspoed en de verspreiding van het Romeins burgerrecht hebben mijns inziens sterk bijgedragen aan de groei van het aantal stedelijke weldoensters. Dat ook vrouwen van deze voorspoed profiteerden, én er actief aan bijdroegen, heeft te maken met de verspreiding van het Romeinse burgerrecht, die Romeinse burgeressen een, historisch gezien, uitzonderlijk sterke positie verleende. Ongeacht de positie van vrouwen in hun inheemse samenleving, die we niet kennen of slechts vagelijk kunnen vermoeden, betekende het Romeinse burgerrecht dat vrouwen zich konden beroepen op het Romeinse recht. Het principe van gelijke porties voor zonen en dochters in het Romeinse erfrecht, de scheiding tussen de vermogens van man en vrouw in het Romeinse huwelijk zonder *manus* – in de keizertijd de gebruikelijke huwelijksvorm -, en het *ius liberorum* waardoor moeders van drie of meer kinderen volledig handelingsbekwaam waren, gaven een sterke juridische en economische positie aan Romeinse burgeressen.²³ Als eigenaressen van land, producenten en handelaarsters in olijfolie, aardewerk en andere producten konden zij grote vermogens bezitten, waarbij de macht van een voogd voor die vrouwen die niet, of nog niet, in het bezit waren van het *ius liberorum* in de loop van de keizertijd in toenemende mate beperkt werd. Deze zaken zijn natuurlijk vooral van belang voor de gegoede klasse: de stedelijke elite en de rijke landeigenaren en handelaren net buiten deze elite. In hoeverre burgers uit de lagere klassen van de samenleving daadwerkelijk van het Romeinse recht gebruik maakten, is omstreden.²⁴

Volgens een recente schatting kwam door de uitbreiding van het Romeinse burgerrecht in de tweede en derde eeuw 30 tot 45 procent van het privé vermogen van de

²² Mattingly (1997) en Duncan-Jones (2004).

²³ Voor de juridische positie van Romeinse vrouwen, zie Gardner (1990) en Arjava (1996). De Romeinse wet was overigens gunstiger voor dochters dan de praktijk: de meeste Romeinse testamenten bevoordelen zonen boven dochters (b.v. 2/3 van de nalatenschap voor een zoon en 1/3 voor een dochter), zie Champlin (1991) 114-120.

²⁴ Garnsey (2004); over de verhouding tussen de Romeinse en inheemse wetgeving, zie Lintott (1993) 154-160.

stedelijke elite in de handen van vrouwen.²⁵ Zelfs als deze schatting aan hoge kant is en we rekening houden met regionale verschillen, betekent het dat de lokale steden het zich door hun wankelende financiële basis²⁶ eenvoudigweg niet konden veroorloven om rijke vrouwen over het hoofd te zien. Ook al waren vrouwen uitgesloten van politieke functies en van lidmaatschap van de stadsraad en waren zij volgens de traditionele Romeinse normen gebonden aan een teruggetrokken leven in de huiselijke kring, hun rijkdom gaf hun een publiek gezicht. Door hun geld te besteden aan de verfraaiing van hun stad, door dure priesterschappen te vervullen of door als patrones hun invloed aan te wenden ten bate van hun stad of *collegia* (verenigingen) zetten rijke vrouwen hun financiële kapitaal om in “symbolisch kapitaal” in de vorm van prestige en informeel gezag. Zij schonken badhuizen, theaters, amfitheaters, tempels en aquaducten, ze organiseerden en betaalden theater, circus- of gladiatorenspelen, publieke banketten, of uitdelingen van voedsel of geld, en ze richtten financiële stichtingen op. Daarvoor legden ze aanzienlijke bedragen neer: Iunia Rustica, permanente en eerste priesteres van Cartima (het huidige Cartama dichtbij Malaga) in de provincie Baetica, herstelde de vervallen zuilenhallen van de stad, schonk land voor een badhuis, betaalde de belastingen die de stad aan Rome verschuldigd was, plaatste een bronzen beeld van Mars op het forum, bouwde zuilenhallen bij het badhuis op eigen grond met een zwembad en een beeld van Cupido, gaf een banket en publieke spelen en betaalde tenslotte zelf de standbeelden die de dankbare stad voor haar, haar zoon en haar man opstelde.²⁷ Maar we vinden vrouwen ook onder de schenkers van de bescheidener giften als openbare banketten en uitdelingen, waarbij zij overigens, vaker dan mannen, ook vrouwen onder de begunstigen opnamen.²⁸

Onder deze vrouwen vinden we velen die blijkens hun namen afkomstig zijn uit inheemse families, die pas kort het Romeinse burgerrecht verworven hadden. Fabia Bira, blijkens haar Punische *cognomen* (Bira) en de inheemse naam van haar vader (Izelta) van

²⁵ Arjava (1996) 70-71. Voor een lagere schatting (20-25%), op basis van het aantal voor vrouwen opgeleverde testamenten, zie Champlin (1991) 46-49 en 114-120.

²⁶ Duncan-Jones (1990) 159-173 en 176-178, Haley (2003) 113.

²⁷ *CIL 2, 1956 = ILER 2054 = ILS 5512 = ILM Malaga 6* (Cartima, Hisp. Baet. 70-79 na Chr.): *Iunia D(ecimi) f(ilia) Rustica sacerdos / perpetua et prima in municipio Cartimitan[o] / porticus public(as) vetustate corruptas refecit solum / balinei dedit vectigalia publica vindicavit signum / aereum Martis in foro posuit porticus ad balineum / solo suo cum piscina et signo Cupidinis epulo dato / et spectaculis editis d(e) p(ecunia) s(ua) d(edit) d(edicavit) statuas sibi et C(aio) Fabio / Iuniano f(ilio) suo ab ordine Cartimitanorum decretas / remissa impensa item statuam C(aio) Fabio Fabiano viro suo / d(e) p(ecunia) s(ua) f(ictas) d(edit)*; zie Donahue (2004).

²⁸ Zie ook Mrozek (1987) 76.

locale afkomst, was de eerste priesteres van de keizercultus in Volubilis (in het huidige Marocco), waar zij drie standbeelden op het forum kreeg. Nahania Victoria, die een geromaniseerde inheemse familienaam draagt, was keizerpriesteres in Thugga (het huidige Dougga) in Africa Proconsularis, waar zes inscripties herinneren aan de bouwwerken die zij haar stad geschonken had.²⁹ Door hun weldaden en hun priesterschap in dienst van de keizercultus toonden deze vrouwen niet alleen hun rijkdom en hun liefde voor hun stad, maar gaven ze ook uitdrukking aan hun status als Romeins burgeressen in een tijd dat dit nog een uitzonderlijk privilege was. Net als mannen werden ze voor hun weldaden geëerd met een openbaar standbeeld, dat hen presenteert als voorbeeldige Romeinse vrouwen, gekleed in wat men wel het uniform van de welgestelde Romeinse burgeres zou kunnen noemen: *tunica* en *palla*, soms met de *stola* van de Romeinse *matrona* ertussen.³⁰ Beeld en inscriptie vullen elkaar aan: de inscriptie legt de nadruk op de weldaden en publieke functie van de geëerde, het beeld op haar *romanitas* en traditioneel Romeinse vrouwelijke deugden als kuisheid en ingetogenheid. *Stola* en *palla* gelden in de keizertijd overigens als ouderwetse, ceremoniële kledingstukken van de elite; het is zeer de vraag of zelfs vrouwen in Rome er in het dagelijks leven zo bij liepen.

Rome en de literaire bronnen zijn in dit verhaal tot nu toe buiten beschouwing gebleven. Anders dan in de locale steden werd het openbare leven in Rome gedomineerd door de keizer en zijn familie. Voor publieke eerbewijzen zochten leden van de senatoriale elite hun toevlucht tot hun steden van oorsprong in Italië of de provincies, waar zij als weldoeners grote eer konden verkrijgen.³¹ De literaire auteurs met hun sterke gerichtheid op de hoofdstad besteden nauwelijks aandacht aan deze locale weldoeners. Een uitzondering is Plinius de Jongere die één van zijn brieven wijdt aan Ummidia Quadratilla, een vrouw van senatoriale rang uit Casinum, het huidige Cassino ten zuid-oosten van Rome. Naar aanleiding van haar dood op 78-jarige leeftijd schetst hij een levendig beeld van een eigenzinnige oudere vrouw. Zij had de gewoonte “zich in de vele vrije uren van haar sekse te amuseren met damspel en met de voorstellingen van haar pantomimedansers”. Ondanks deze, in Plinius’ ogen afkeurenswaardige, voorkeur voor pantomimedansers, die

²⁹ Fabia Bira (Volubilis, Maur.Ting., 1ste eeuw na Chr.): *IAM* 2. 342, 368, 439, 440; Nahania Victoria (Thugga, Afr. Proc. 2de eeuw na Chr.): *IL Afr* 516, 517, 523, 561, *CIL* 8, 26483/4 en 26529; Hemelrijk (2006b).

³⁰ Voor de *stola*, zie Scholz (1992) en voor vrouwenkleding in het algemeen, Croom (2000) 73-116.

³¹ Eck (1992).

ze “onderhield op een manier die buitensporiger was dan gepast voor een vooraanstaande vrouw”, is Plinius’ oordeel overwegend positief: haar mondaine levensstijl verhinderde haar niet om haar kleinzoon een strenge, ouderwetse opvoeding te geven en ze liet een uitstekend testament na.³²

Afgezien van het feit dat Plinius haar aanduidt met de bijna keizerlijke betiteling *princeps femina*³³ en in het vervolg van de brief beschrijft hoe het volk met geklap en gezang op haar aanwezigheid in het theater reageert, blijkt uit niets dat zij een belangrijke weldoener was. Inscripties in Casinum laten echter zien dat ze de stad een amphitheater en een tempel schonk en dat zij het door haar vader gebouwde theater liet restaureren. Ter gelegenheid van de inwijding van dit theater gaf ze bovendien een banket voor de stadsraad, het volk en de vrouwen van de stad.³⁴ Tussen het door haar gebouwde amphitheater en het theater staat een opvallend grafmonument dat aan haar wordt toegeschreven en waarin later een kerk is gevestigd (afbeeldingen 3 en 4). Door de prominente ligging van deze bouwwerken op de heuvel boven Casinum beheerste haar herinnering letterlijk de stad.

Vrouwen als Ummidia Quadratilla en de andere vrouwen die hier besproken zijn, bepaalden tot op zekere hoogte het stadsbeeld. Hun standbeelden en de gebouwen die hun naam droegen, herinnerden ook latere generaties aan hun weldaden of aan hun functie als priesteres of patrones. Numeriek waren openbare standbeelden voor vrouwen echter in de minderheid. In de “tweede bevolking” van de stad, zoals de talrijke standbeelden in de Romeinse steden genoemd zijn,³⁵ vormden standbeelden voor niet-keizerlijke vrouwen een betrekkelijk klein percentage: tussen de 6 en 11 procent.³⁶ Vaker richtten zij standbeelden op voor anderen. In deze vorm van zelf-representatie lijken vrouwen uit de elite op mannen uit groepen net onder de elite, zoals rijke vrijgelatenen, voor wie politieke ambten gesloten

³² Plin. *Ep.* 7.24: *Habebat illa pantomimos fovebatque, effusius quam principi feminae convenit.[...] solere se, ut feminam in illo otio sexus, laxare animum lusu calculorum, solere spectare pantomimos suos.*

³³ Vgl. Ov. *Ep. ex Ponto* 3.1.125 die deze term voor Livia gebruikt. In inscripties wordt de titel *princeps coloniae* sporadisch gebruikt voor zeer vooraanstaande mannen, zie *AE* 1913, 214; *CIL* 4, 1177 en *ILS* 9414.

³⁴ *CIL* 10, 5183 = *ILS* 5628 = *AE* 1991, +326: *Ummidia C(ai) filia) / Quadratilla / amphitheatrum et / templum Casinatibus / sua pecunia fecit*, en *AE* 1946, 174 = *AE* 1992, 244: *[Ummidia C(ai) filia) Qu]adrati[lla theatr]um / [impens]is? patri]s sui [exornatum? vetus]tate / [collapsum Casinatibus su]a pec(unia) [res]titu[it et ob dedica]tionem / [decurionibus et popu]lo et [m]ulier[ibus epulum] dedit.*

³⁵ Cassiodorus *Variae* 7.13.

³⁶ Deze globale schatting is gebaseerd op inscripties verzameld door Alföldy (1979) en (1984) voor de *regio* 10 van Italië en de *conventus Tarraconensis* in Spanje, zie Hemelrijk (2004) 230-231 met n. 89.

waren, maar die als *Augustales* en stedelijke weldoeners veel eer konden verwerven.

Uitgesloten van de stadsraad en van een politieke carrière hadden deze rijke vrijgelatenen minder kans om zelf met een openbaar standbeeld geëerd te worden, maar de vermelding van hun naam op de standbeelden voor anderen gaf hun publieke eer en prestige.³⁷ Rijke vrouwen hebben misschien op vergelijkbare wijze in hun steden een tweede *ordo* gevormd - tussen de politieke elite en het volk - van financieel en moreel verdienstelijke mensen, die hun geld ten bate van de stad aanwendden en uit wie in volgende generaties de stadsraad kon worden aangevuld.³⁸

Wat betekent dit alles voor ons begrip van de Romeinse steden en van de plaats van vrouwen daarin? Allereerst dat vrouwen een structureel aandeel - zij het een minderheidsaandeel - hadden in het openbare stedelijke leven. Als weldoensters, priesteressen en patronessen droegen zij bij aan het publieke, religieuze en sociale leven van hun stad. De bouwwerken en standbeelden die zij nalieten, vormden een wezenlijk bestanddeel van het stedelijke landschap. Het is dus onjuist vrouwen in de locale steden uitsluitend als leden van hun families te beschrijven en sociaal prominente vrouwen als uitzonderingen te zien. Ten tweede is het zeer de vraag of we vrouwen in de provincies per definitie als hoedsters van de inheemse cultuur moeten zien, al is het natuurlijk goed mogelijk dat zij naar buiten toe de Romeinse cultuur omarmden, maar in hun huiselijk leven inheemse tradities in ere hielden. De veronderstelling dat vrouwen in de provincies door hun teruggetrokken levenswijze minder geromaniseerd waren dan mannen, verdient in ieder geval nuancering. Deze stelling gaat misschien op voor vrouwen, én mannen, in de dorpen en op het land; voor vrouwen uit de stedelijke elite geldt zij zeker niet. Stand lijkt hier de doorslaggevende factor, eerder dan sekse.

Wat betekent dit tenslotte voor ons beeld van Romeinse vrouwen? Kort samengevat is ons huidige beeld zowel te sensationeel als te beperkt. Te sensationeel door de aandacht van de literaire bronnen voor vrouwen met een uitzonderlijke positie of levensstijl, te beperkt door hun concentratie op Rome. Als hoofdstad van een wereldrijk, als zetel van de

³⁷ Vgl. Plin. *Ep.* 1.17.

³⁸ Voor *Augustales* als tweede stedelijke *ordo*, vergelijkbaar met de ridderorde in Rome, zie Ostrow (1990); voor de weldaden van een aanzienlijke *Augustalis* en zijn weduwe en erfgename, zie D'Arms (2000). Voor een pseudo *ordo equester* van rijke vrouwen, zie Plin. *NH* 33.40 over het gebruik van goud: *inter stolam plebemque hunc medium feminarum equestrem ordinem faciet?* "Zal [goud] deze ridderorde van vrouwen maken tussen de *stola* (van de *matrona*) en het volk?" Voor een *ordo matronarum*, zie Val. Max. 5.2.1 en 8.3.3.

senaat en door de aanwezigheid van de keizerlijke familie nam Rome in de keizertijd juist een uitzonderlijke positie in. In tegenstelling tot de hoofdstad, waar vrouwen in publieke posities scherp bekritiseerd werden in de literaire bronnen en vrouwen buiten de keizerlijke familie geen openbare standbeelden ten deel konden vallen, lijken de locale steden geen moeite te hebben gehad om hun rijke en prominente stadsgenotes publieke eer te verlenen. De ouderwetse moraal die in de locale steden zou heersen, lijkt hiermee op het eerste gezicht in tegenspraak. De combinatie van goed burgerschap en traditionele deugden in de standbeelden en inscripties voor vrouwen laat echter zien dat – in de ogen van de inwoners van de locale steden – traditionele vrouwelijke deugden niet strijdig waren met hun prominente publieke rol. Om een beter inzicht te krijgen in de geschiedenis van Romeinse vrouwen én in die van de stedelijke samenleving van de Romeinse keizertijd is het dus van groot belang ook de “nieuwe Romeinsen” uit de locale steden te betrekken. Voor het begrip van de Romeinse keizertijd zijn de talrijke steden in Italië en de provincies immers essentieel, of in de woorden van de oud-historicus Fergus Millar: “the Republic, it may be, can be seen from Rome outwards [...] the Empire [...] can only be understood by starting from the provinces and looking inward”.³⁹

Emily A. Hemelrijk

Universiteit van Amsterdam

³⁹ Millar (1966) 166.

Afbeeldingen:

1. Minia Procula, priesteres van de keizercultus in Bulla Regia (nu in het Bardo museum in Tunis). Foto Joop Derksen.
2. Grafreliëf van Licinia Flavilla en haar man in Nemausus (het huidige Nîmes) in Gallia Narbonensis. Foto van de auteur.
3. Het theater van Casinum. Foto internet.
4. Het aan Ummidia Quadratilla toegeschreven mausoleum in Casinum. Foto van de auteur.

Bibliografie:

- Alföldy, G. (1979) 'Bildprogramme in den römischen Städten des Conventus Tarraconensis: das Zeugnis der Statuenpostamente', *Revista de la Universidad Complutense (Homenaje a Garcia Bellido IV)* 18, 118, 127-275.
- (1984) *Römische Statuen in Venetia et Histria. Epigraphische Quellen*. Heidelberg: Carl Winter (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, philosophisch- historische Klasse, 3).
- Andreau, J. (1977) 'Fondations privées et rapports sociaux en Italie romaine Ier-IIe siècle ap. J.-C.', *Ktema* 2 : 157-209.
- Arjava, A. (1996) *Women and the Law in Late Antiquity*, Oxford.
- Bodel, J. (ed.) (2001) *Epigraphic Evidence. Ancient History from inscriptions*, Londen.
- Champlin, E. (1980) *Fronto and Antonine Rome*, Cambridge Mass. en Londen.
- (1991) *Final Judgments. Duty and Emotion in Roman Wills, 200 B.C. – A.D. 250*, Berkeley, Los Angeles, Oxford.
- Cherry, D. (1998) *Frontier and society in Roman North Africa*, Oxford.
- Croom, A.T. (2000) *Roman Clothing and Fashion*, Gloucestershire.
- D'Arms, J.H. (2000) 'Memory, money and status at Misenum. Three new inscriptions from the *collegium* of the *Augustales*', *JRS* 90: 126-44.
- Donahue, J.F. (2004) 'Iunia Rustica of Cartima: female munificence in the Roman West', *Latomus* 63: 873-891.
- Duncan-Jones, R. (1982²) *The economy of the Roman empire. Quantitative studies*, Cambridge [eerste druk 1974].
- (1990) *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge.
- (2004) 'Economic Change and the Transition to Late Antiquity', in Swain, S. en Edwards, M. (eds) *Approaching Late Antiquity. The Transformation from Early to Late Empire*, Oxford, pp. 20-52.
- Eck, W. (1980) 'Die Präsenz senatorischer Familien in den Städten des Imperium Romanum bis zum späten 3. Jahrhundert' in Eck, W., Galsterer, H. en Wolff, H. (eds) (1980) *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, Keulen, pp. 283-322.
- (1984) 'Senatorial self-representation. Developments in the Augustan period', in Millar, F. en Segal, E. (eds) (1984) *Caesar Augustus: Seven Aspects*, Oxford, pp. 129-167.
- (1992) 'Ehrungen für Personen hohen soziopolitischen Ranges im öffentlichen und privaten Bereich', in Schalles, H.-J., von Hesberg, H. en Zanker, P. (eds) (1992) *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes. Kolloquium in Xanten vom 2. bis 4. Mai 1990*, Keulen, pp. 359-376.

- Fontana, S. (2001) 'Leptis Magna. The Romanization of a major African city through burial evidence', in Keay, S. en Terrenato, N. (eds) *Italy and the West. Comparative Issues in Romanization*, Oxford, pp.161-172.
- Gardner, J.F. (1990³) *Women in Roman Law and Society*, London: Routledge (eerste druk 1986).
- Garnsey, P. (2004) 'Roman Citizenship and Roman Law in the Late Empire', in Swain, S. en Edwards, M. (eds) *Approaching Late Antiquity. The Transformation from Early to Late Empire*, Oxford, pp. 132-155.
- Haley, E.W. (2003) *Baetica Felix. People and Prosperity in southern Spain from Caesar to Septimius Severus*, Austin.
- Hemelrijk, E.A. (1999) *Matrona docta. Educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*, Londen en New York.
- (2004) 'City patronesses in the Roman Empire', *Historia* 53.2: 209-245.
- (2006a) 'Imperial priestesses: a preliminary survey' in De Blois, L., Funke, P. en Hahn, J. (red.) (2006) *The impact of imperial Rome on religions, ritual and religious life in the Roman Empire*, Amsterdam, pp. 179-193.
- (2006b) 'Priestesses of the imperial cult in the Latin West: benefactions and public honour', *Antiquité Classique* 75: 85-117.
- (2007) 'Local empresses: priestesses of the imperial cult in the cities of the Latin West', te verschijnen in *Phoenix* 61 (2007)
- Kriekhaus, A (2004) 'Duae patriae? C. Plinius Caecilius Secundus zwischen *Germana patria* and *urbs*', in De Ligt, L., Hemelrijk, E.A. en Singor, H.S. (red.) (2004) *Roman Rule and Civic Life: Local and Regional Perspectives (Proceedings of the fourth workshop of the international network Impact of Empire, Leiden, June 25-28, 2003)*, Amsterdam, pp. 299-314.
- Lightman, M. en Zeisel, W. (1977) 'Univira. An Example of Continuity and Change in Roman Society', *Church History* 46: 19-32.
- Lintott, A. (1993) *Imperium Romanum. Politics and administration*, Londen en New York.
- MacMullen, R. (2000) *Romanization in the Time of Augustus*, Londen en Yale.
- Mattingly, D.J. (1997) 'Africa: a landscape of opportunity?' in Mattingly, D.J. (ed.) *Dialogues in Roman imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman Empire*, Portsmouth (JRA suppl. 23), pp. 117-139.
- (2002) 'Vulgar and weak 'Romanization', or time for a paradigm shift?' *JRA* 15: 536-540.
- Millar, F. (1966) 'The emperor, the senate and the provinces', *JRS* 56: 156-166.
- Millett, M., 'Romanization: historical issues and archaeological interpretations, in Blagg, T.F.C. en Millett, M. (eds) (1990) *The early Roman Empire in the West*, Oxford, pp. 35-41.
- Mouritsen, H. (1988) *Elections, magistrates and municipal élite: Studies in Pompeian Epigraphy*, Rome (Analecta Danici suppl. 15).
- Mrozek, S. (1987) *Les distributions d' argent et de nourriture dans les villes italiennes du Haut-Empire romain*, Brussel (Coll. Latomus 198)
- Ostrow, S.E. (1990) 'The Augustales in the Augustan Scheme' in Raaflaub, K.A. en Toher, M. (eds) *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, Berkeley, Los Angeles, Oxford, pp. 364-379

- Salway, B. (1994) 'What's in a name? A survey of Roman onomastic practice from c. 700 B.C. to A.D. 700', *JRS* 84: 124-145.
- Scholz, B.I. (1992) *Untersuchungen zur Tracht der römischen Matrona*, Keulen.
- Webster, J. (2001) 'Creolizing the Roman provinces', *American Journal of Archaeology* 105: 209-225.
- Wesch-Klein, G. (1990) *Liberalitas in rem publicam. Private Aufwendungen zugunsten von Gemeinden im römischen Afrika bis 284 n. Chr.*, Bonn (Antiquitas I vol. 40).
- Whittaker, C.R. (1997) 'Imperialism and culture: the Roman initiative, Mattingly, D.J. (ed.) *Dialogues in Roman imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman Empire*, Portsmouth (JRA suppl. 23), pp. 143-163.
- Woolf, G. (1994) 'Becoming Roman, staying Greek. Culture, identity and the civilizing process in the Roman East', *PCPhS* n.s. 40: 116-143.
- (1998) *Becoming Roman: The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge.